

18508

ՅԱԿ. ԱՂԱԲԱԲ

ԳԻՅԻՆԱԳՐԱՆ

ՂԱԶԱԽԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՑԱԽԵՐԻՑ

ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

891.99

Ա-43

1907

381.33

պր.

19 AUG 2011

ELOS SO.

U-43

ՅԱԿ. ԱՂԱԲԱՐ

24 JAN 2006

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՅԵՑԵՐ

ՂԱԶԱԽԻ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՑԱՌԵՐԻՑ

(25-11-11)

ԵՐ-Ա

ՄԱՍՆ ԱՌՈՋԻՆ

ԹԻՖԼԻՍ

ԷԼԵՔՏՐՈՅԱՐԺ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆՑԻ ՊՈԼԻՑ. 7.

1907

(77)

5.02.2013

18507

Արտատպած «ԱՇԽԱՏԱՆՔ» շաբաթաթերթից

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՑԵՑԵՐ

I

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Փանծակի նահանգում Ղազախ գաւառն՝ որքան մեծ ու ընդարձակ երկիր է, այնքան գիւղաշատ ու բազմամարդ, որքան դիրքով լեռնոտ ու անտառապատ, այնքան ազդարնակութեամբ կոշտ ու անկիրթ:

Պատմական այդ Գուգարաց աշխարհն, որքան հընումն օրինակելի է եղել կեանքի արթնութեամբ, ինչքան նրա ազդարնակութիւնը յառաջախաղաց դեր է կատարել հայ հասարակութեան խաւերում և ինչքան աչքի է ընկել իր կուլտուրական զարգացողութեամբ, այնքան այժմեան Ղազախը՝ յետ է մնացել ընթացիկ կեանքից և ժամանակակից արթնութիւնից:

Մօտ 200,000 բնակչութիւն ունեցող այդ գաւառը՝ շնորհիւ այն հանգամանքի, որ սկզբից ի վեր ապրել են թւով աւելի անկուլտուրական թուրքեր, հնարաւորութիւն չէ ունեցել զարգանալու և ընդհանուր բնակչութիւնը մնացել է խաւարի, տգիտութեան և նախնական թիւր սովորութիւնների մէջ ընկղմած:

Ամբողջ գաւառը բաժանւած է երեք խոշոր մասերի. առաջին Շանշաղնի, երկրորդ Ղազախի գաւառամաս և երրորդ մասը կարելի է ասել, կազմում է Ղազախ գիւղաքաղաքի շրջանը: Թէ մէկ և թէ միւս բաժանմունքները համարեա թէ մէկս մէկուց ոչնչով չեն տար-

241
44

բերում: Լեզուն, սովորութիւնները, բնակչութեան նիստ ու կացն, աշխարհայեացքը, կրօնն ու դաւանանքն, երկու գաւառամասերումն էլ գրեթէ միևնոյնն է: Իսկ գիւղաքաղաքի կեանքը՝ շնորհիւ արտաքին աշխարհի յարաբերութեան, փոքր ի շատէ կենդանութեան մէջ է: Նա, երևի աւելի կառավարչութեան, եթէ Կարս-Երևանեան երկաթուղու գիծը չլինէր, որովհետև այն օրից սկսած, ընկաւ գիւղաքաղաքի թէ յաճախակի յարաբերութիւնը, թէ առևտրականութիւնը և թէ բնակչութեան աճումը: Քանի չըկար այդ գիծը, զանազան տեղերից, Երևանեան նահանգի հետ յարաբերութիւն կատարւում էր Աղստաֆա կայարանից Ղազախ գիւղաքաղաքի վրայով: Ամենօրեայ երթևեկութիւնը շէնացնում, զարգացնում էր փոքրիկ գաւառական քաղաքն, իսկ այսօր, այդ ամենը մեծ մասամբ կատարւում է Կարսի գծով և Ղազախը՝ յետ է մնացել:

Մենք այժմ կըխօսենք Ղազախ գաւառամասի վերաբերմամբ, Շամշադինը թողնելով ապագային:

Ղազախ գաւառամասում ապրում են հայեր և թուրքեր, վերջինները թէ թուով շատ են և թէ գիւղերով: Առհասարակ ինչպէս ամեն տեղ, նոյնպէս և Ղազախում, հայերը բնակւում են լեռներէ, բարձրուքներէ, լանջերի և սարահարթի վերայ, իսկ թուրքերն աւելի դաշտավայրերի ու տափարակների վերայ: Բնակչութեան տեղի, դիրքի և կլիմայի համեմատ էլ կեանք են վարել տեղական հայ ու թուրք ժողովուրդները:

Լեռնոտ երկիրը բնակարար սրտոտ գաւաղներ է շատացրել և ազդեցիկ բնութիւնը՝ կտրուկ իգիթներ: Նրանք իրանց մօր կաթի հետ ծծել են հայրենիքի սառնաշունչ օդը, կերած հացի հետ խմել են երկաթի ջուրն և քարքարոտ երկրի հետ, կոշտացել ու ամրապնդել: Միակ հարստութիւնը Ղազախի կեանքում, այդ

կատարեալ առողջութիւնն է, որ աւելի քան վայելում է հայ ազգաբնակչութիւնը գրեթէ բոլոր գիւղերում:

Հայաբնակ գիւղերի մէջ կան մեծ ու բազմամարդ և փոքրն ու սկաւաւմարդ գիւղեր. թէ առաջիններում և թէ վերջիններում՝ կեանքը լճացած է. ոչ մի նորութեան ներմուծում, ոչ մի առաջադէմ քայլ և ոչ մի ընդօրինակութիւն արտաքին աշխարհից՝ դեռ մուտք չէ գործել այդ կողմերում: Ժողովուրդը սկզբից ի վեր շարունակել է իր նախնական կեանքն և այսօր էլ նոյն անշարժ վիճակի մէջ է: Նա զբաղւում է առաւելապէս՝ հողագործութեամբ, ապա՝ անասնապահութեամբ, այգեգործութեամբ և մասամբ էլ մեղաբծութեամբ: Այս ամենի վերաբերեալ՝ նրա գիւղատնտեսական հայեացքները նախնական են. աւանդաբար փոքրերը մեծերիցը սովորելով՝ և՛ մաճկալ են և՛ այգեգործ, և՛ «չորան» են և ամեն բան. սակայն իսկապէս և ոչ մի գործում ու արհեստի մէջ օրինակելի:

Ի հարկէ այլապէս չէր էլ կարող լինել, որովհետև այդ անագին գաւառում, դեռ չըկայ ոչ մի դպրոցական հաստատութիւն, որտեղ փոքր ի շատ է զարգանար հայ զաւակեցին: Ղազախում՝ գրեթէ չկայ կրթւած գործիչ՝ քահանայ, ուսուցիչ, գիւղատնտես և թէ առհասարակ օրինադէտ մարդ, եղածները մանկութիւնից հեռանալով իրանց հայրենիքից՝ մնացել են դուրսը:

Ղազախեցիների իրաւաբանական զարգացումը մանաւանդ աննկարագրելի է: Մի գիւղական գլաւին կամ օգնական, մի շինական դատաւոր կամ սրօրշէիկ, մի կանցեկաբիրստ պիսեր, կամ գիւղի գրագիր, մի «օրէշիկ» կամ «եասաւուլ», մի կալածատէր կամ «աղայ» մի «հաքիմ» կամ «գրբաց», մի «փալչի» կամ «գէվրիշ» և վերջապէս մի դուքանչի, կամ հէնց նոյն իսկ մի մանրածախս չարչի՝ ամեն մէկը երևակայում է

իրեն իշխանաւոր և օրինական, և պահանջում է իր կամքի իրագործումը: Եւ չենք խօսում քահանաների մասին: Ժողովուրդն էլ հետեւելով նախնեաց անցեալ օրինակներին՝ իր մեծարանքն ու յարգանքն է ցոյց տալիս իւրաքանչիւրին իր կոչման համապատասխան: Իսկ ինչ վերաբերում է բարձրաստիճան պաշտօնեաների անսահման իշխանութիւնը՝ Ղազարեցին, հայ թէ թուրք, նրանց որսն են:

Պակաս գործ չեն տեսնում և պառաւ թուրք բաջիններն ու մօլլաները: Սրանք որքան յարգ ու պատիւ ունեն իրանց ցեղակիցների մէջ, այնքան էլ հայերի մօտ: Նրանցից իւրաքանչիւրն՝ որպէս թէ շնորհած են ամուրի կանանց որդեծնութեան կարողութեամբ և ահա, ամեն տեղ ներս ու դուրս անելով՝ սլարազիտների նման ծծում են անմիտ ժողովրդի արիւնը:

Արքունի հարկից շատ աւելի գումար՝ Ղազարեցին տալիս է թէ ամեն մի վարչական պաշտօնեայի և թէ տեղական այսինչ և այն ինչ անհատին իր կարիքը կատարելու համար, սակայն փողը ձեռքիցը գնում է և ինքը դարձեալ մնում է ձեռնունայն և նոյն կարիքի մէջ:

Մենք, ընթերցողի առաջ, յաջորդաբար կը մերկացնենք ալդ գիւղական ցեղերի մանրամասը գործունէութիւնը և շօշափելի օրինակներով կաշխատենք պատկերացնել ամենքին:

Այժմ կը խօսենք բոլոր վարչական պաշտօնեաների մասին և այս կլինի մեր խօսքի առաջին մասը, իսկ յետոյ-բոլոր կողմնակի հարստահարիչների մասին և այն կլինի մեր խօսքի երկրորդ մասը:

«Գիւղական ցեղեր»-ի շրջանում՝ նախաթոր պատկանում է զլաւին: Թէև գիւղացիներից ամենքը նրան ճանաչում են, որ նա գիւղ ու գեղամէջը քանդող, անճար աղքատի արիւ-քրտինքը ծծող, քեասիւր աշխատաւորի հալալ վաստակը կլանող և «հախ ու նահախ» տեղից «զօղզանզօղ» կաշառք ուտող մի պատուհաս է իրանց՝ զլխին, սակայն նա իր պաշտօնավարութեան ամբողջ ընթացքում,՝ դարձեալ իր պատւի ու մեծարանքի տէրն է: Նա, որպէս գիւղի տէր ու տիրական՝ համարւում է «քէդխուդա»-ների աւագ անդամ, ուստի և շինականի ամեն նիստ ու կացի ժամանակ՝ հարսանիքի, մահնիքի, կնքատէքի և ուրիշ հանդիսաւոր տօնախմբումներին «վերի թարէք»-ի, կամ «ճակատի» բարձը նրան է պատկանում: Այս առաւելութիւնը յաջորդաբար նախորդից անցել է վերջինին, բայց որքան մօտեցել է մեր օրերին, այնքան ժողովրդի աչքում ընկել և թեթեացել է:

Ղազարեցի ռամիկն, որքան և տխմար է, բայց և այնպէս իր հոգու ամբողջ կարողութեամբ ըմբռնում է՝ թէ զլաւին և թէ առհասարակ գիւղի բոլոր պաշտօնեաների տիպը, «նրանց կաշին, ինչպէս ասում են, ճանաչում է նոյն իսկ տիկ հանած ժամանակ»: Նա ձեռնահաս է իւրաքանչիւր խնդրում երևան հանելու նրանց քաղաքական կողմերը, բայց քանի որ գիտէ, թէ՛ իր բողոքի ձայնն ոտնատակ է լինելու և ինքը «ղալ-մաղալչի» ու «փիսամարդի» է դառնալու անմիաբան գիւղի մէջ, մանաւանդ մեծամարդկանց աչքում՝ լուռ

է ու կամա-ակամա հաշտուում է այդ անօրէն վիճակի հետ:

Այլապէս չէր էլ կարող անել նա, որովհետեւ Գլաւինն իր «արբանեակների» հետ միասին, գրեթէ ամբողջ գիւղի համայնքին՝ մի այնպիսի ցանցապատի մէջ է շրջափակուում, որից դուրս պրծնողն այլ ևս անկարող է հալալ «հաց ու ջրի» տէր մնալ: Եւ այս իրականութիւնը թէ տարիներից առաջ էր տիրապետում մեր գիւղերում, թէ երեկ-մէկէլ օրն և թէ շատ տեղեր նոյնիսկ ներկայումս նոյնն է:

Տէր մի արասցէ, «վայն եկել ու տարել է նրան»՝ ով ծայրայեղ յուզմունքից ալիկոծւած, բռնկուում է և դառն ճշմարտութիւններ արտայայտելով՝ ոտից-գլուխը ներկում է գլաւինին, կամ թէ «պաշտօնեայ մեծամեծներին» մէկն ու մէկին: Այն ժամանակ ամեն բան վերջացած է այդօրինակ ճշմարտախօս «ղալմաղալչու» վերաբերմամբ. գլաւինի «կոխեցէք հարամզադին» հրամանի համաձայն՝ այնքան «ջարդ ու փշուր» ծեծւում է, այնքան «արէն-լիկ» վէրք ու ուռուցք է ստանում, որ «հալ ու հարաքաթից» ընկնում, գրեթէ անշնչանում է: Եւ երբ նոյն գլաւինի մեծ բարեխնամութեամբ արտասանած «բօլա» խօսքը վրայ է հասնում, այն ժամանակ միայն, աղեկտուր վայնասունից ձայնը կտրած և ոտք ու ձեռքից ընկած «մեղաւորին» բանտարկւում են—ձգում են ծակը՝ «տուսաղխանէն»:

—Գնա, ինչ տեղ քուռն ասես, իմն էլ ընդիսաս, խրոխտանում է մեծամիտ գլաւինն անօգնական թշուառի յետևից:

—Էդ քեզ խրատ, էլ լը ցանես կուսհատ, խրատում են առանձին հեղնութեամբ գլաւինի ախպերացի գաւոտներն և մեծաւորները:

—Եսնի ոտդ, որ հօրդանիդ գեօրայ մէկնես, ի՞նչ

կլի. ցաւակցում են «գօստ» բարեկամները, իսկ «դուշման» հարեաններն՝ ատելութեան թոյնով լիքն ուրախանում են:

—Այ հախն ա, տո՛ւր, հլա քիչ կերաւ...

Եւ այս ու այս օրինակ բիւրաւոր իրարանցման դէպքերի և տխուր երևոյթների բուն պտճառը՝ հէնց ինքը գլաւինն է իր արբանիակներով և նա այդ բոլորը կատարում է որոշ նպատակով և որոշ ակնկալութեամբ: Պարզենք մի քանի հեղեղութիւններ:

Ահա՛ համաղիւղացի Պետնի մի լուծ եզը կորել է, կամ Աթօի «մագիան» ձին՝ քուսակը հետը գողացել են, կամ Հանէսի գոմը գիշերով կտրել են և դուրս քշել նրա ունեցած բոլոր չորքոտանիներին և կամ մտել են դուքանչի Արտէմի ճօթի խանութը և ամբողջ ապրանքը մաքրազարդել: Միւս օրը «գանդատ-գանդատաւորի» յետևից գալիս ու գնում են սեւսկի ուլարաւէնիէն և հեղեղութիւնը յայտնելով գլաւինին՝ աղի արտասունք են թափում, «խուճիկ-մուճիկ» գալի, մըխկոում և օգնութիւն խնդրում նրանից, համոզւած լինելով հանդերձ, որ նա կարող է ամեն բան անել...

—Ա՛Պետ, ա փխն, ա փստան, հնէ դաստին-դաստին ասում ու պահանջում էք, հլէի թէ ես եմ գողացել, եա տանողի տեղը գիդամ, որ կանչեմ ու «գախկար ջոխի» անեմ, յետ խեմ ձեր ապրանքը...

—Քեզ մատնդ, Գրիգոր քեօխվա, դու հես արել, համա դու շատ բան հսկացող մարդ ևս, հինգ մատիդ հմբարքով ճանաչում ես մեր գեղերանքի գողերին... վերեն Աստօժ, ներքը դու՛ մի ճար արա մեզ:

—Լաւ, լաւ, գնացէք: Մի բան խոստանամ փխն-քասի Վասլին, կարելի ա կորուստի «իզը» գթնի:

Եւ թալանւածները գնում են, լիայոյս լինելով, որ մի երկու օրից յետոյ կորուստը գտնւելու է, բայց

այդ բոլորի փոխանակ ամեն մի ապրանքագլխին տու-
լու են 10—15 բուբլի փրկանք:

Այդ գումարն անցնում է գլաւինի ձեռքը և մըտ-
նում է իր ու իր նմանների գրպանը: Սա սովորական
երևոյթներիցն է:

Պատահել է, որ Սաքօի գոմէշը Մադնի «ղորուխն»
արածել է, կամ քասիւր Չալօի էշը Մուկուշի արտնէ
ընկել, կամ Ծէփկօի մերան խողը Համբօի բաղնէ մտել
և կամ Նեսօի ոչխարը Մողոմի լորուտն է փշացրել:
Վնասողը գնացել է գլաւինի մօտ՝ իր բաղուրդէի ֆնաս-
ները՝ մէկն երկուսով թւել ու արձանագրել է տւել և
գատաստանը թողել նրա բարեհալիցողութեանը: Ահա
գլաւինը խիստ հրամանով, կանչել է տալիս անասուն-
ների տիրոջն և մի, կամ երկու օր ժամանակ տալով,
պահանջում է այս ինչի, կամ այն ինչի ֆնասը յատու-
ցանել: Դու արի ու հազար ասօ թէ՛ բոլորովին սուտ
է յայտնած, թէ ոչ մի բան չէ փշացրած և տուգանքը
սաստիկ մեծ է ու եղելութիւնը սաստիկ չափազան-
ցրած. ո՞վ է քեզ հաւատում: Շատ շատ՝ քեօխովէն մար-
դիկ կուղարկի ֆնասը տեղն ու տեղը որոշելու և գնա-
ցողները շատ պարզ է, որ յաճախ իր արբանեակիցնե-
րիցն են լինում և եղելութիւնն աւելի մեծացնում են,
քան օրինակ հէնց արատաւէրի կամ բաղատէրի ու միւս-
ների ասածը: Տուգանքը տրւում է, «տուն արւած»
չորքոտանիները բաց են թողնում և փողը փոխանակ
ֆնասողի ձեռքն անցնելը՝ մտնում է գլաւինի գրպանը:

Դիցուք, հարկաւոր գործով, մի գաւառական պաշ-
տօնեայ եկաւ գիւղը, կամ գիւղից՝ որոշ պարտականու-
թեան համար՝ այս ինչ ու այն ինչ մարդը կանչեցան
«ուեղղնօէ ուպրաւէնիէն»։ Երկու ղէպըումն էլ՝ եկողի
ու գնացողների համար, գործադրած պատահական
ծախսը՝ մի երկու օրից յետոյ ծաւալելով՝ դառնում է

մի պատկառելի գումար և բաժանւում է գիւղացոյ
վրայ ու հայդէ, մանէթներ է, որ գլորւում են ղէպի
կանցեւարիէն՝ յօգուտ գլաւինի ու նրա թե ու թիկունք
պաշտանիկներին: Դէ, համարձակելի ու մի վճարիւ՝
խսկոյն «շանսպտակ» անելով՝ քեզ տուսաղիսանէն կը
զցեն և իրանք անձամբ տնիցդ մի իրեղէն կը հանէն
ու վաճառքի կը դնեն:

Ենթադրենք համագիւղացիներից մի երկու մար-
դու մէջ մի հին դաւ կայ: Տարիների ընթացքում՝ մէկը
կամ միւսը, նախապէս զանազան «փէշքաշներով» շա-
հելով ժամանակակից տանուտիրոջ սիրտը, կամ մի որև
է աչքի ընկնող յանձնարարութիւն կատարելով յօգուտ
նրա՝ գործը տարել է: Անցնում է մի քանի տարի, նոր-
ընտիր տանուտիրոջ առերես քաղցրութիւնից ուզում է
օգտւել տանուլ տուող դաւատէրը և ահա սա է սկսում
իր բարեկամութիւնը նրա հետ: Նւէրներ է ուղարկում,
կաշառք է տալի և մի օր էլ յանկարծ տեսնում ես հին
գործը «թաղացաւ» ու այժմ վճուեց յօգուտ առաջւան
տանուլ տուողի: Կոխն ընկնում է դաւատէրերի մէջ և մէջ
տեղից նիւթականապէս օգտւում է դարձեալ գլաւինը:

Այդպիսի օրինակներ անթիւ են. պէտք է ապրել
նրանց մէջ՝ աչքով տեսնել և ականջով իմանալ ամեն ինչ:

Ինչպէս ամբողջ Ղազախում, այնպէս էլ մեր եր-
կրորդ գաւառամասում, գիւղական կառավարութիւնը
զուտ համայնական էր: Ամեն մի գիւղ ունէր իր առան-
ձին սելսկիյ ստարշինան, օգնականն, երեք դատաւոր-
ներ, որոնք ներկայանում էին մի-մի թագաւորներ,
կառավարում էին իրանց խելքի կտրածով: 1903 թից
մեր կողմերում հաստատուեց վլադիմիրով ուպրաւէնիէ
կոչւող գիւղերի կառավարչական ձևը: Այդ օրից սկսած
մի քանի գիւղեր կենդրոնանում են մի գիւղում: Բոլորին
հսկում է մի գլաւին և ստանում է տարեկան 300 ր.

ռոճիկ: Նրա իրաւասութեան տակն են իր ձեռքում կենդրոնացած գիւղերի համար նշանակած առանձին-առանձին օգնականներ: Իւրաքանչիւր գիւղ ունի իր մէկ սուգան՝ դատաւորը: Շաբաթը մէկ անգամ բոլոր գիւղերից՝ գործ ունեցողները հաւաքւում են սելսկոս ուպրաւենիէն և այնտեղ է վճռում նրանց գանգատը: Փոքր գործերը վճռում են հէնց իրանց տեղում՝ իրանց յատուկ պաշտօնեաների մէջ, իսկ մեծ գործերը անպայման անցնում են հաւաքւած օրինականների շրջանը: Այսպէսով՝ ապակենդրօնացնումը խախտւեց մեր կողմը և նշանակւել է կենդրոնացումն: Վարչական այս ձևը մեծ վնասներ է պատճառում ազգաբնակչութեանը: Նրանք տուժում են թէ բարոյապէս, թէ տնտեսապէս և թէ ֆիզիքապէս:

Սելսկի ուպրաւէնիի բոլոր պաշտօնեաներն ընտրւում են երեք տարի ժամանակամիջոցով: Շատ դէպքում նրանք վերընարւում են, որովհետև ներքին կապնրով միացած են ժողովրդի հետ: Այս բոլորի գլուխ գործոցն է գլաւինը՝ բոլոր գիւղերում, նրա օգնականը՝ իր գիւղում և այնուհետև միւսները: Գլաւինը գիւղերի համար արիւնդութիւն գաղան է, այդ բանը գիտեն իրանից բարձր իշխանաւորները, սակայն նրանից որոշ չափով օգտւելով, միշտ լռութեամբ են վերաբերում բոլոր այդ առթիւ բողոքների հետ:

Այժմ անցնենք գիւղական միւս ցեղերին:

III

Ս Ո Ւ Դ Ե Ա

Մեր նախորդ տիպական նկարագրութեան մէջ, որքան գիւղական գլաւինը ներկայացաւ որպէս մի

բոնադրօս ինքնակալ և անսահման իրաւատէր, այնքան «սէլսկիյ սուգիան» կամ գիւղական դատաւորն, իրականութեան մէջ, ներկայանում է՝ որպէս մի անարդար օրինական և կեղծ ու խարդախ պաշտօնեայ:

Ղազախ դաշտի ուր գիւղը մտնէ՝ բացի մի քանի շահագրգռած մարդկանցից, ժողովրդի մեծագոյն մասը, մեծից մինչև փոքրը, սուգեաների ձեռքից «եաման դագ» են կանչում և այդ անօրէն ու անհոգի անհատներից շտապում են «եախա թափել»: Այդ անհատները գիւղական համայնքների անկուշտ ու անյաղ ցեղերն են, որոնք «տարէն տամներկու ամիս» շարունակ ծծում ու քամում են խեղճ շինականների արիւնքրտինքը:

Ղազախեցու առածն ասում է «գիլի» անուհն ա կոտորած, աղէտն երկիր քանդեց»: Ճիշտ է, գլաւինը գիւղերում ներկայանում է՝ որպէս մի գիշատիչ ու ամենակեր գաղան, բայց սուգիաները նրանից ոչ միայն պակաս չեն իրանց յափշտակութեամբ, այլև իրանց խարդախ ու խաբբայ գործունէութեամբ ամբողջ գիւղը «տալն ու վրայ» են արել ու անճար «քեսսիբի ճրագը հանգցրել»: Պերճախօս փաստերը իրականութեան մէջ աւելի վառ գոյներով են նկարագրում այդ «ցեղ ու ուտիճ» վոհմակների պատկերն և այդ փաստերը անվերջ են ու անհամար: Դրանք բոլորը հանդէս են գալիս շեշտելու, որ սուգիան կամ դատաւորը՝ մէկ-մէկ արտօնեալ իրաւատէր են և ոչնչով յետ չեն մնում նոյն իսկ քաղաքների ու մայրաքաղաքների օրինական շրջանների անհատներից և վարձական հաստատութիւնների պաշտօնեաներից: Սակայն մի տարբերութիւն, որքան վերջիններն ամեն տեսակ զեղծում կատարում են նոյնիսկ իրանց կրթւած ու լուսաւոր գիտակցութեամբ, այնքան առաջիններն, այն է գիւղական սուգիաները, կատարում են միայնգամայն ւղիւստութեամբ

ու շահագրգռած: Եւ այսպիսիների վարմունքը՝ ի դիմաց խեղճ ու աղքատ գիւղացիների, աւելի քան դատապարտելի ու մահացու է:

Սուղեա կամ դատաւոր բառն՝ ինքնըստինքեան նշանակում է մի այնպիսի կոչում՝ կամ պաշտօն, որին ենթակայ եղողն, անպայման պէտք է լինի օրինագէտ, լայն աշխարհայացքների տէր, խիղճ և մարդկային ուրիշ յատկութիւններ ունեցող մի անհատ: Սակայն, որքան քաղաքակրթւած երկիրներում այդ պաշտօնեաները՝ մասամբ իւրեք համապատասխան են լինում իրանց կոչմանն, այեքան մեր կողմերում, առանց բացտնութեան, բոլոր գիւղերի այդ օրինակ պաշտօնեաները միայնգամայն անհամապատասխան են իրանց կատարած դերին՝ իբրեւ օրինագիտութիւնից զուրկ, տգէտ, սահմանափակ հեռատեսութեամբ և անխիղճ ու անհոգի մարդիկ:

Այդպիսիները հետեւեալ առաւելութեամբ են ընտրւում. ժողովրդական առածն ասում է՝ «կոնդերի մէջ մինը չորեքթաթ գնաց, անումը դրին փահլւան» և երբ տգիտութեան և խաւարի մէջ խարխափողների շրջանում՝ մէկը նկատւում է, որպէս եղածներից «աչքաբաց», այս կամ այն ինչ գործի մասին «զլխի ընգնող», իսկոյն նրա մասին դրական կարծիք է կազմւում թէ՛ «հէնց էն ա, նա ա որ կայ, և որ դրանից սաւայի ոչ ոք չէ կարող սուգիութիւն անիլ»...

Յաճախ այդ «խսկը սուգիացու»-ներն՝ ընտրւում են այն մարդիկ, որոնք բան ու գործ թողած, օրը մթնացնում ու լուսացնում են սելսկի ու պրաւէնեաների դռներին: Նրանք ինչ ու ինչ յետին մտքերով՝ օր ու գիշեր քաշ են գալի այդ հաստատութիւնների շուրջը, որպէսզի մի օր էլ «ունդատն ընգնի» ու իրանք դառնան գեղի կառավարիչներից մէկը: Եւ վերջ ի վերջոյ՝ այդթէս էլ լինում է. ճիշտ որ, «թոկից փախած»

ները» անցնում են գիւղի գլուխ ու այնուհետեւ աչքդ բարին տեսնի... Անցեալ, երազած ցանկութիւնները՝ այսօր փոխել են իրականութեան, նրանք այնքան շտապում, այնքան «ոտին տոտին» են անում, որ կարճ ժամանակամիջոցում «իրանց դրստում» և քէֆները չաղացնում են: Մէկ էլ տեսնում ես՝ երեկայ սովածութիւնից «պատի ծէփ» դարձրած աղքատ Չատին, այսօր ընկնելով «քեօխվա-քէղխուղէքի» շրջանը, դարձել է «սուղեա խաչատուր»: Նրա «գետնափոր» խրճիթը հիմքից նորոգւել և փոխարինել է «քարաշէն քօշկի»: Բաղն ու բաղչէն, լծկանն ու կթանը, սարն ու դաշտը միմեանց յետևից կանոնաւորւել են: Եւ այդ բոլոր հարստութիւնը նա ձեռք է բերել կարճ՝ ժամանակամիջոցում: Այնուհետեւ, այլ ևս նրա «վէջէն չի» թէ իրան կեղծիքների մէջ կրթունն ու «պչը կըխուզեն»:

Ամենքին յայտնի է, որ գիւղի պաշտօնեաներն ուսող են և ով «ոսկրն է տալիս» նրա կողմն են: Նըրանց բոլորի վճիռներն ու կատարած գործերն՝ ոչ միայն ճշմարտութիւն ու օրինականութիւն չեն պարունակում իրանց մէջ, այլ և շատ անգամ լինում են սուտ և հրնարովի, որպէս զի ձեռքները «շահի-բխտի» ընկնի: Եւ այս բոլորի ընթացքում՝ միշտ տուժում է աղքատ ու անօգնական շինականը, քեասիր ու թշուառ աշխատաւորը. և իզուր չէ, որ իրանք իրանց պէսների համար ասում են. «դառը դատում, մաղրուն նստում ենք»: Բայց սուգիա Չատնի խիղճը արդար ու հանգիստ է՝ դեռ այդ տեսակ աւազակութիւնից յետոյ էլ:

Ղազախում ի՞նչն է շատ՝ «գեղերանքի դալմաղալը»: Կիրակի, «հուքմի» և անձրևախափան օրերին գրեթէ հանգիստ չկայ գիւղերում: Մէկ էլ կըտեսնես սուգիաները նստել են մի չափարի առկ կամ մի կալամէջ և կամ մի փէյնակիտուկի դրաղը և «իդնախը»

գլխներին հաւաքած, դատում են այս ու այն ինչ յանցաւորին. Մէկն ասել, վերջացրել է ու, որովհետեւ «վաղուց տեսել է սուղիէքին», հանգիստ սրտով յետ է քաշւում, յուսալով, որ գործը տարել է: Առաջ է գալիս մեղադրւածը և հալ ու հարաքաթից ընկած ողորմելի ձայնով խնդրում է.

— Գլխիդ մատաղ, սուղիա Մկրտիչ, ասենք «մանա դիւի եօխ, բա՛ սանա դիւի եօխ»: Աշխարհս գիղայ, որ 15 տարուց է վէլ ա՛ մեր ճալու լօրուտատեղը իմնա, հմի ախր դու Սողմի խօսքով՝ ո՛նց ես ուղում իմ պապական տեղը ձեռիցս խլել:

— Էդ քու բանը չի, ես ի՞նչ անում եմ օրինաւորքով եմ անում: Օրէնքը թիւ ա տալիս ու ես էլ վրձնում եմ, պատասխանում է դատաւորը:

— Արինս վե կածեմ ու թիւ չեմ տայ, որ էդ բանը գլուխ գայ, մըմնջալով հեռանում է աղքատը:

Ահա մէջ է մտնում նախընթացի Ղազօն. նա վաղուց է, որ գեղամէջ է դուրս եկել ու փրփրակալած բերանով սրան ու նրան պատմում է իրան գլխին եկած օյինը: Մի բոպէ նոյն իսկ չհամբերելով սկսում է.

— Ա՛ խալիս, ա՛ քրիստոնեա խալիս, էս ի՞նչ դու գուն դադա, որ մեր սուղիէքը մեր գլխին են դնում: Տօ՛, ես նզովեմ առաջ աղքատի օրը, եհնա հարստի հօր դեօրը: Մկար հարուստը Ազտօժ ա՛, որ նրա խօսքն անց ա կենում ամեն տեղ, ու մերը ո՛չ:

— Ա. սուղիէք, էդ ի՞նչ իսպօնտի լիստ էք տւել դարբնանց Ունանին, էդ ի՞նչ իրէք թուման ա, որ նա ինձանից դաւի ա տալի. ըլի՛ չի՞ որ ասէք իմանամ: Պարտքը ծածուկ կըլի՞, թէ աշկարա:

— Դաւադալ մի անի՛— ընդհատում է սուղիէն— թէ չէ բանդ գէշ կըլի: Ունանը հօրիցդ սանաթ ունի, նրանից երեք թաղար ցորեն ա փոխ կալել, ու դեռ

հլա տւել չի: Ծահի փոխարէն ծառայութիւն ա արել, համա գլուխը դեռ հլա կենում ա տեղը:

— Ա՛ ձեզ մատաղ՝ հէրըս գերեզմանուտումը ֆող ա դառել, հլա պրծիլ չի սրանց ձեռիցը: Ա՛ խալիս, հէրս չէր որ 15 տարի նոքարութիւն արաւ Ունանին, ու վերջն էլ՝ մեր մի թայի եղը նրան տւեց ու պարտքից անջաղ գուրս եկաւ:

— Ծատ մի խօսալ, վճիռը վճիռ ա, ռազի չէս, կօպիա վեկալ ու Գանջաղ զարգի...

Նախընթացի Ղազօն սրտի ցաւից ընկնում է գետին և ուշաթափւում, բայց բոլորն անտարբեր են մնում դէպի նա:

Դադախում «վօլօսնօէ ուպրավլէնիէ» մտնելուց առաջ՝ ամեն մի գիւղ ունէր երեք սուղիա՝ մէկը միւսից տգէտ ու անգրագէտ:

Այսօր այդ վարչական կառավարութեան օրէնքով՝ իւրաքանչիւր գիւղ ունի մի-մի դատաւոր, որոնք ատեհնի օրերին անպայման պէտք է գտնեն կանցելարում և այնտեղ վճիռ կայացնեն: Նրանց տւած է իրաւունքի և օրէնքի մատեաններ, սակայն նրանք մնում են միանգամայն անձեռնմխելի՝ նոյնիսկ տասնեակ՝ տարիներով: Բայց, ո՞վ է ինչ հասկանում, որ կարդայ և կատարէ:

Գեղական դատաւորները՝ բոլոր գործերը վարում են հին-նախնական սովորութեամբ: Աւանդաբար մէկը միւսից լսելով և դրա վրայ էլ աւելացնելով իր շահասիրական միտումները, գործը վճռում է ըստ իր քմահաճոյքի: Տեղական բարձր կառավարութեան բոլոր պաշտօնեաներն՝ ոստիկանապետը, գաւառապետն ու միրավոյ պատրեզնիկը նոյնիսկ, ամեն բան գիտեն, բայց ո՛ւմ հոգն է գլուխ ցաւեցնել...

Սիւսկիյ սուղիաներն իրաւունք ունեն քրէական գործերում մինչև 30 բուբուլ արժողութիւն ունեցող գործեր վճռելու և տուգանքի ենթարկելու մինչև 70

րուրու, իսկ քաղաքացիական գործերի ժամանակ՝ նոքա իրաւունք ունեն 100 րուրուց աւելի գործեր ու տուգանքներ վճռելու:

«Գիւղական ցեղերի» ասպարիզում մի փառաւոր տեղ ևս ունեն գիւղական սրբորշիկներն, որ տեղական լեզուով կոչւում են «թովլիքարներ» և սելսկի պիսերներն, որ կոչւում են՝ «Եազըլիներ»:

Այդ բոլորի մասին յաջորդ գլխում:

IV

Ս Բ Ո Ր Շ Չ Ի Կ

Պաւառներում և թէ առհասարակ ամեն տեղ, երբ կեղեքիչ վաշխառուն, հարուստ կալածատէրը, խարդախ կապալառուն, խաբեբայ առևտրականը, անխիղճ պարտքանտէրն և սրանց նման շատերն իրանց գործերում հանդէս են գալիս՝ որպէս ժողովրդի հարստահարողներ, այդ դեռ որոշ չափով հասկանալի է՝ նրանք ինչ ու ինչ կապերով յարաբերութիւն ունեն ժողովրդի հետ: Կամ երբ գիւղական «ցեղերի» շրջանում՝ կաշառակեր գլաւինն ու անկուշտ սուղեաններն աչքի են ընկնում իրանց անսահման կեղծիքներով և անվերջ խարդախութեամբ, նոյնպէս պարզ է՝ նրանք իրանց պաշտօնակիցներից աւանդաբար ժառնգել են այդ բոլոր էական յատկութիւններն և ամեն տեսակ «կեղտոտ գործ» կատարելուց յետոյ, դարձեալ որպէս կառավարչական պաշտօնականներ գրեթէ միշտ յանցանքից զերծ են մնում:

Սակայն ի՞նչ անուն տանք այն անկոշ անհատներին, որոնք շատ անգամ առանց ընտրւելու, մտնում են գիւղական ներքին գործերի մէջ և իրանց ձեռքն առնելով ամբողջ գիւղի հարկահանութեան, ել և մտից գումարների հաշիւներն և ինքնակամ, ինքնագլուխ ու

ինքնայոժար կերպով զանազան կարգադրութիւններ են անում՝ յօգուտ առաւելապէս իրանց գրպանների: Այդպիսիներն են սելսկի սրբորշիկները, որոնք ինչպէս ասացինք, կոչւում են «թովլիքարներ»: Նրանք բոլորը, ինչպէս շարունակաբար կը պարզենք, նման են այն գիշատիչ անգղներին, որոնք հաւաքւելով անօգնական և վիրաւոր ընկած անասունի վրայ՝ կտցահարելով, ծւատելով և գզելով սպանում են նրան և այնուհետև հանգիստ սրտով սկսում են աջից-ձախից յօշոտել նրա դիակն և լափել ու մաքրազարդել նրան:

Դադախ գաւառի գիւղացիք, «էն գլխից» սկսած մինչև այսօր, չեն կարողանում «աչքաբացել», ոչ թէ առաւելապէս գիւղական նիստ ու կացին՝ վերաբերեալ զանազան յարմարութիւններ չունենալու պատճառով, ոչ, այլ նրանց օրը սև է, «եախի թելը կտրած», «հալ ու հարաքաթից» ընկած, «աչքի լիսը» խաւարած և չոր ու ցամաք ապրուստի մէջ՝ զլիաւորապէս այդ թովլիքարների անօրէն ու անխիղճ կարգադրութիւնների պատճառով:

Արքունի հարկը՝ որքան էլ ծանր լինի, որքան էլ մեծ, այնուամենայնիւ դադախեցիին իր անդուլ աշխատասիրութեամբ կարող է ժամանակին վճարել: Բայց, տարաբաղտարար նա ոչ թէ ոտնահար է եղած այդ պարտականութիւնից, այլ երբ լսում է «կօռ ու բեզառի» և «գէթմիշ»-ի ձայնը՝ նա «մահը տալիս է», որովհետև իրան քաջ յայտնի է, թէ ինչ տեսակ յաւելումներ ու այլևայլ չեղած ու չկատարւած ծախսեր են բարդւելու յիշեալ պահանջների վրայ: Եւ այդ բոլորը թովլիքարների ցանկութեամբ:

Ենթադրենք մի գիւղի վրայ տարեկան նշանակւած է պետական հարկ 2000 րուրլի: Այդ գումարից՝ գիւղացու մի տան վրայ իր կարողութեան համաձայն—

Նարժական և անշարժ ստացածքի չափով—ընկնում է 5 բուբլի: Նա՝ ամենայն բաւականութեամբ և հեշտութեամբ, տարեկան 10 բուբլի կը վճարէ, միայն թէ «եախէն թափած» լինի «գիւղամիջից»: Բայց, բանը դրանով չէ վերջանում. երբ թովջիքարների ձեռքի տակովն է անցնում այդ «հարկերի ու գէթմիշ»-ների բաշխումը, յանկարծ այդ 5 բուբլու փոխարէն, նոյն տան վրայ նշանակւում է տարեկան մօտ քսան բուբլի, ուրիշ խօսքով՝ պետական հարկից դատ 15 բուբլի և այդ տունը անպայման պարտաւոր է յատուցանել, որպէս գիւղի վրայ գործադրւած այլ և այլ ծախսեր, որոնց անւանում են ընդհանուր բառով՝ «գէթմիշ»—եւր:

Տեսնենք թէ ի՞նչից է գոյանում այդ գէթմիշը:

Գէթմիշի մէջ են մտնում՝ առաջին—«Սաբալախ» կոչւած տուրքը: Սա այն արօտատեղիների վարձն է՝ ուր «եայլաղ» գնացած ժամանակ, արածում են գիւղացոց անասուններն՝ եզ, կով, գոմէշ, ձի, ոչխար և այլն: Սաբալախի տուրքը բաժանւում է միմիայն այն տների վրայ, որոնց չորքոտանի անասուններն օգտւում են այդ տափերից: Այս բաշխումի ժամանակ՝ շատ յաճախ պատահում են հետեւեալ ապօրինութիւնները. Դիցուք 5—6 տարի առաջ, հաշւել ու ցուցակագրել են գիւղացոց չորքոտանիներն և ըստ այնմ՝ այդ տարին մի գիւղացու ունեցած երկու լուծ եզի ու վեց կովի համար նշանակել են համապատասխան տուրք: Անցնում են տարիներ, կամ գողացւում են նրա եզներից ու կովերից մի քանիսը և կամ սատակում են: Յաջորդ տարիներին, դարձեալ նախկին ցուցակագրածի համաձայն, թովջիքարները ծախս են հաշւում այն գիւղացու վրայ: Տէրը՝ գալիս, աղաչում, պաղատում է, վկաներ է բերում, որ այժմ այսքան ապրանք ունի և այսքան պէտք է տայ և որ իրանք թովջիքարներն այդ բանը շատ լաւ գիտեն,

բայց ոչ մի հնարք չի լինում ծախսը կրճատելու: Նըրանք բացէ ի բաց մերժում են առարկելով, թէ՝ «չկեկ նոր համբարը՝ մենք կարալ չենք քու ունեցածը պակասցնիլ, չունքի խաղնին այդան ա քու ապրանքի համբարը և էն ու գեօրայ էլ փող պտես տայ»: Այսպիսի դէպքեր յաճախ են պատահում և այդ բոլորից գոյացած փողը մտնում է թովջիքարների և միւս պաշտօնեաների գրպանը:

Պատահում է և այսպէս՝ ցուցակագրութիւնից յետոյ մէկի անասունները կրկնապատկւել են և ըստ օրինի պէտք է նրա տւած տուրքը համապատասխան լինի իր անասունների թւին: Սակայն, թովջիքարները՝ կանխապէս շահելով այդօրինակ անհատներից՝ «թովջի»-ի ժամանակ, աչքաթող են անում այդ հանգամանքն և չգիտութեան տալով, այդ գիւղացու վրայ հաշւում են այնքան գլուխ ապրանք, որքան նա ունեցել է ցուցակագրութեան ժամանակ: Եւ այդ կողմնակի օգուտը դարձեալ մտնում է իրանց մէջ և հաւասար բաժանւում:

Գէթմիշի մէջ են հաշւում երրորդ՝ «Մասրափ» կոչւող զանազան պատահական ծախսերը: Տարւայ ընթացքում գաւառական և՛ այլ և այլ վարչական հաստատութիւններից՝ ինչ ու ինչ գործերի համար գիւղերն են գալիս դիցուք՝ պրիստաւ, եսասուլ, քննիչ, աքցիզ, միրաւոյ պասրեղնիկ և այլն: Սրանց մի կամ կէս օրւոյ գեւղում մնալու դէպքում, գիւղի կողմից նրանց նախաճաշի, ճաշի, կամ ընթրիքին կամ նոցա ձիաներին տւած խոտ, դարման ու գարիի համար արած ծախսերը՝ տարւայ գլխին այնքան «ծնում» և ծաւալւում են, որ յանկարծ պետական հարկից շատ աւելի խոշորանում են և գիւղացոց գլխին դառնում են «դարդ ու բալա»: Պակաս ծախսեր չեն ցոյց տալիս՝ գիւղից զանազան տեղ գնացած գիւղի պաշտօնեաներն՝ իրանց

վերադարձին: Եթէ մարդագլուխ ծախսել են 5-ական բուրլի, ամենայն խղճմտանքով նրանք հաշուում են 10-ական, ասելով, «մենք խու խալխի նոքարը չենք որ համ գործ բիթմիշ անենք, համ էլ մեր ջրիցը ուտենք»:

Գէթմիշ են համարւում երրորդ՝ «Վառւմա» կոչւած անակնկալ ծախսերը: Դիցուք մի գիւղի սահմաններում կորել են միւս գիւղացու չորքոտանիներն. օրէնքով պարտաւորւում է այդ անասունների գինը վճարել այն գիւղի հասարակութիւնը՝ դէպի ուր գնում և հասնում է կորուստի հետքը: Այսպիսի դէպքերը թովջիքարների համար՝ համարւում է «Չուխտ ոտով» թաղւել. և իրաւ, նոցա բախտը բանում է՝ երբ անթիւ պատճառներ են ասպարէզ գալի և յականէ յանւանէ պահանջում են «թովջի»-ի—հաշի—ժամանակ կանոնաւոր յատուցում: Ասում ենք, գիւղացու տունը քանդում են անա այդօրինակ ծախսերն ու տուրքերն, որոնք եթէ նշանակւէին իսկական քանակութեամբ, դարձեալ մի կերպ տանելի կլինէին, բայց երբ նշանակւած են գրեթէ երրակի յաւելմամբ, այն ժամանակ արդէն՝ ինչպէս ասում են՝ «բանը բանից անցնում է»:

Չորրորդ, գէթմիշ են նշանակում նաև՝ գիւղական պաշտօնեանների ոռձիկները, գլաւինի, պիսերները և այլն: Նոյնպէս գէթմիշ է՝ Գանձակի արհեստաւորաց դպրոցի տուրքը: Այդ շէնքի հաստատութիւնից յետոյ, երկար տարիներ է, որ այդ նահանգի գաւառներում եղած բոլոր գիւղերը պարտաւորւում են տարեկան որոշ տուրք տալ և տալիս են անխափան: Գէթմիշ է և գիւղերի սեփական ուսումնարանների (եթէ միայն կայ)... ծախսերը, որոնք բաժանւում են դարձեալ ծխական տների վրայ: Մի խօսքով, չափազանցութիւն չիլինի, եթէ ասենք թէ տարւայ իւրաքանչիւր օրւայ թւով՝ նոր ու նոր գէթմիշներ են բարդում գիւղերի վզին

մեր անհոգի թովջիքարներն՝ ի հարկէ այդ բոլորը որոշ նպատակով:

Օրէնքով այդ հաշւատեսները պէտք է ընտրւեն գիւղի հասարակութեան կողմից, բայց որովհետև գիւղացիների մեծամասնութիւնն անգրագէտ է, հաշիւներից «խամ», գրեթէ միշտ մնում են միևնոյն մարդիկ, որոնք անկոչ մտնել են այդ գործերի մէջ և անվերջ էլ կառավարում են իրանց քմահաճոյքով: Իրանք են «քեօխլաքէդխուղաների» «համդաշ» մարդիկ, որոնք օրնիրուն ձեռքները «դօինջ» արած, պտտում են գիւղամիջում և սրա ու նրա հարսի անունը տալով՝ քէֆ անում... Եւ դրանց քէֆը՝ աղքատ գիւղացու, էն դառն աշխատաւորի արիւնքրտիւնքն է, որ դրանք այնքան «հալալ» անուշ են անում: Ի դուր չէ ասւած թէ, «էշը դադի ձին ուտի»: Եւ «հազիր հաղարաշ» գումարներն իրանց ձեռքին՝ ինչպէս կամենում, այնպէս էլ վարւում են: Ո՞վ կարող է նրանց ասի թէ՝ «առաջ ես՝ յետ նստի»:

Ընդունւած կարգի համաձայն՝ այդ թովջիքարները պէտք է թաղական ներկայացուցիչներ լինեն՝ որպէս իրանց շրջակայի հետ ծանօթներ: Գիւղի որակութեան համաձայն էլ մեծանում ու փոքրանում է թովջիքարների թիւը: Եւ իսկապէս, փոխանակ այդ մարդիկ ընտրւելու, շատ դէպքերում ինքնակամ, քէօխլի կամ սուղի միջնորդութեամբ, հանդէս են գալիս և միանգամ գործի մէջ մտնելուց յետոյ՝ ցմահ մնում են իրանց պաշտօնում: Երբեմն նոր կազմերի ձեռքն է անցնում այդ թովջիքարութիւնը, բայց անդադար հանդիպելով գանազան խոչընդոտների և անլուծելի հաշիւների, մնում են խճճւած և կամա-ակամայ դարձեալ մէջ են հրաւիրւում առաջինները, այն ժամանակ՝ էլ ո՞վ կըդիմանայ նրանց:

Մեր կողմերում, թովջիի օրը՝ մի «Աստու անիւ ծած» օր է լուսանում. կռիւ, դալմադալ, հայհոյանք,

ծեծն ու վիրաւորանքը միմեանց համախառնեաձ՝ աղ-
մըկում են գիւղն և ոտի կանգնեցնում գիւղի մեծին
ու փոքրին:

—Ախր, իսանաթ էք, ան ձեր տունը բրիշակ ըլի,
էդ խի՞ էք քարհերեց անում ինձ, գոռում է Միսկա-
րանց Գեօն. մի իշից սաւայի, գոներիս էլ չորս ոտանի
չըկայ, ախր ընչի մհար էք էդքան էվիլ—էվիլ սարա-
լախ քաշում:

—Տղէք, մի լուծ եզս չէք, որ հեռու չէ՛, մէկիւ
տարին գողացան և գեօքէգեօն Սիմօն քեօխվէն քսան
մանէթս կերաւ ու բան չըլինեց, էդ խի՞ էք կորստիցս
էլ փող հաշում, մէջ է ընկնում փափախչի Աթին:

—Մկար Բէգլար ապին յայդնի չի՞ իմ ունեցա-
ծը, բա ոնց էք ինձ ունեցողներին հետ թայ անում, ես
18 մանէթ խարջ տուող եմ, այ ձեր տունը քանդիւն
հի, ախր հաւը ջուր ա խմում, երգինք ա եղում, աղաչում
է նօքար Ասլանը:

—Տօ, էս տարի, մեր գեղը երկու մարդ անջաղ
ըլի էկած, էդ քանսի՞ անումն էք տալի ու ջիտարե-
կնդայ զայդի մասրափը իրար եննա ծնեցնում, աղա-
ղակում է դալլաք Ղուկասը:

Օրը մթնում է, անվերջ բողոքները մնում են անհե-
տեանք, թօլջիքարները կատարում են իրանց գիտեցա-
ծը և միւս օրւանից սկսում են հարկերը հաւաքել:
Պէտք է յիշել նաև հետեւեալ տխուր իրականութիւնը.
դիցուք մի գիւղում 20—30 տուն բոլորովին աղքատ
են և նրանք ցուցակագրւած չեն, որպէս ոչ խարջա-
տուներ, բայց և այնպէս նրանք էլ չեն ազատ մնում
տուրքերից: Այլ և՛ միշտ, ամեն տարի, բացի սովորա-
կան յաւելումներից, տարեկան մօտ 1000 բուրլի էլ
«գլուխ» են գնում և որոշեալ հարկերից զատ այդ գու-
մարն էլ հաւաքում են դարձեալ իրենց օգտին:

Ղազախում այդ հարկերը վճարւում են երկու
տրէտ՝ առաջինը մարտ ամսին. երկրորդը սեպտեմ-
բերին:

Հարկահանութեան դէպքում, պարոն թօլջիքար-
ներն աչքից բաց են թողնում իրանց այն համագիւղա-
ցիներին, որոնք ինչ ու ինչ հանգամանքներից ստիպ-
ւած՝ թողել են գիւղը և այս ու այն քաղաքներում
զբաղւած են որ և է գործով: Անմիջապէս մարդիկ են
ուղարկւում և նրանցից էլ որոշ գումարներ առնւում:

Այսպէս ահա, անտէր ու անտիրական գիւղերում,
նոյն իսկ յետին պաշտօնեան՝ իրաւատէր է, ժողովրդի
սեփականութեան թշնամին, նրա ջանի » «տգրուկը»:
Ի՞նչ խօսք, որ առաջնակարգ պաշտօնեաները՝ ազնւա-
կանների ու իշխանների յարգանք ու կոչում կունենային:

Այժմ մենք անցնենք սեւսկի պիսերներին, կամ
ինչպէս նորա տեղական խօսքով կոչւում են, «եազըչ-
ներ»-ին:

V

Պ Ի Ս Ե Ր

 իւղերի վարչական պաշտօնեաների շրջանում,
իրանց բացասական գործունէութեամբ, պակաս դեր չեն
խաղում գիւղական գրագիրները: Վերջին տարիներում,
երբ Ղազախ գաւառում հաստատեց վօյստնօիյ կոչ-
ւող կառավարչական կենդրոնացման սիստեմն, այն
օրից այդ պաշտօնը գրագրութիւնը—աւելի բարդեց և
աւելի «խարջ ու բօրջի» մէջ ձգեց գիւղացիներին:

Ներկայումս, այդ պաշտօնը վարելու համար, բա-
ցի գիւղերի սովորական գրագիրներից, որոնք տեղա-
կան լեզուով կոչւում են «եազըչիներ», կան նաև «սեւ-

սկի պիսեր»-ներ: Սրանք ծառայում են սելսկիյ ուսուցիչներին և կատարում են զուտ կանցելարիական գործեր, թարգմանի դեր, այլ և՛ օգտակար գիւղական միւս պաշտօնեաների տգիտութիւնից, մտնում են նրանց իրաւունքների մէջ և գործերին կամայական ուղղութիւն տալիս:

Պաշտօնական գործերին օրինական ընթացք տրուողը սրանք են, և ըստ իրանց վաղեմի սովորութեան մինչև սրանից ու նրանից կաշառք ու նւէր չստանան երբէք ոչ մի գործ առաջ չեն տանի: Նոյն իսկ ամենամանրաթելտ գործերն՝ ամիսներով արխիւներում մնում են անկատար և ուղղակի, կամ անուղղակի կերպով հասկացնում են գործատէրերին, որ եթէ նրանք հարկաւոր «ջափէն» քաշեն՝ և՛ գործը շուտ կըլինի և՛ յօգուտ իրանց կըկարգադրէ: Այսպիսի միջնորդութեան համար՝ գլուխ են պատուում և՛ գլուխները և՛ սուղիաները. որպէս զի մի կերպ պիսերի սիրտը շահեն ու իրանց զեղծումները ծածկւած մնան: Նոքա ամենայն բաւականութեամբ կատարում են պիսերների նաև ամենայն զանկութիւնները, մանաւանդ այն ժամանակ, երբ սրանք այլազգի են և օտարական: Եւ այդ դէպքում նրանց—պիսերներին—այդ վարմունքը հասնում է ուղղակի անբարոյականութեան...

Կանցելարական գործերի «ունք ու բունքի», լաւ ու վատի և առհասարակ ամեն տեսակ գաղտնիքների հետ ծանօթ այդ պիսերները՝ իրանց ձեռքի մէջ ունենալով որոշեալ գիւղերի բոլոր գրավարութեան դեկը, շատ պարզ է, որ ամենայն տեսակ իրաւունք էլ կը գործադրեն և նրանց խօսքն էլ կանցնի. որովհետեւ եթէ նոյն իսկ նրանց տւած տեղեկութիւնները գլխովին սուս լինի, կամ յեղաշրջւած կեղծիք՝ դարձեալ կըտնօրինեն ամենայն վստահութեամբ, իմանալով հանդերձ,

որ այդ բանով հետաքրքրուող չկայ՝ ոչ բարձր և ոչ էլ ցածր աստեաններում:

Հարկաւոր գործեր անցել ու գնացել են, որոնք ամփոփել են իրանց մէջ հիմնովին կեղծիքներ, և որովհետեւ դրանք դուրս են եկել խարդախ ձեռքից, կաշառքի ուժով անհետացել են անդարձ:

Արդարութիւնն ու ճշմարտութիւնը չէ, որ գործադրւում է այդ և այդօրինակ հաստատութիւնների ու պաշտօնեաների շրջանում, այլ՝ կեղծիքն ու ստութիւնն և խարդախն ու խաբէութիւնն: Երանի՜ թէ գործադրւէին պետական օրէնքները, գուցէ մասամբ իւրեք գոհացուցիչ լինէին դրանք, սակայն ի՞նչ օրէնք, ի՞նչ իրաւունք, երբ բարձրից սկսած մինչև ստոր աստեանները, մեծից սկսած մինչև գիւղի յետին պաշտօնեան, օրինակ գզիրը, գրագիրը բոլորը կամայական են, եսամոլ, ինքնուրոյն և հրամայող: Ահա այս վիճակի մէջ հարստահարւում են ամենքն՝ ամեն տեղ, մանաւանդ տգէտ գիւղացիք, որոնց արդարութիւնը, միամտութիւնն և հաւատը շատերի համար դարձել է ձեռնառու միջոց՝ իրանց յետին ցանկութիւնները յաջողութեամբ պսակելու:

Վարչական հաստատութիւնների այդ օրինակ կանցելարիստներն ու չինովիկները՝ ծառայում են ոչ թէ ստանալիք ոռճիկներից հրապուրւած, այլ այն բոլոր տուգանքների, կաշառքների և փէշքաշոների ախորժակով, որոնցով հարստացել ու յղբացել են իրանց նախորդները: Դրանց նմաններից մէկն է և գիւղի գրագիրը: Նա բացի այն, որ տարեկան իր ոռճիկն է ստանում, այլ և կատարեալ իշխանի կեանք է անցկացնում, ուտում է ձրի, խմում է ձրի, անվերջ քէֆերի մէջ է ձրի և անթիւ կաշառքներ է ստանում ձրի, ահա գիւղի գրագրի, կանցելարիստ գրագրի, վիճակը:

Սրանց համար է, որ ասում են թէ՝ «գրչով գրում են, բրչով ջնջում, աջով շինում են, ձախով քանդում»։ Եւ իզոյր չէ ասած. օրհնւած սուր դանակի ծայրը՝ ախքան քնքշութեամբ գործ է կատարում նւրանց փորձւած աջ ձեռքի մէջ, որ զիտաւորեալ խուզարկութիւններն անգամ կը գծաւորանան եղելութիւնը հաստատել։ Ամեն տեսակ գործ, ինչ մտքով էլ որ ուղարկւած լինեն դէպի գիւղեր, նոյն իսկ եթէ իրանց մէջ պարունակում լինեն կարեւոր հարկաւորութիւն, խիստ լրջութիւն, որի առաջ պատասխանատու են հէնց իրանք գիւղական պաշտօնեաները, դարձեալ նրանց ենթարկում են զանազան ուղղումների, եթէ այդ բանի համար նրանց ձեռքն է ընկնում մի կըր գումար։

Եւ այդ ճանապարհով քանի մարդասպան է ազատւել բանտերից, ինչքան գողեր են մարսել իրանց յափըշտակութիւնը, որքան արդար ձայն է խլացել քանի աղքատ ու անօգնական շինականներ են ոտքի տակ կորել ու լուրթեամբ դատապարտել։

Գիւղական պիսերների այդօրինակ պաշտօնավարութիւնը՝ յայտնի է իրանցից բարձր պաշտօնեաներին, սակայն, որովհետեւ առաջինները միշտ հաճոյական, ստորաքարշ և կեղծաւոր բնաւորութեամբ հպատակութիւն են ցոյց տալիս այդ բարձր պաշտօնեաներին, օրինակ՝ ոստիկանապետներին և ուրիշներին, ուստի միշտ մնում են իրանց տեղն և շատ անգամ նոյն իսկ աւելի բարձր պաշտօնի արժանանում։

Բացի այդ կանցելրարիստ գրագիրներից, իւրաքանչիւր գիւղ ունի իր սեփական «եազըչիները», որոնք հազիւ հայերէն գրել-կարդալ են իմանում։ Սրանք գիւղական թովչիքարների աջ ձեռն են։ Գիւղի վերաբերեալ յատուկ «խարջ ու բօրջի» կարգադրութիւնները կ'ատարւում են առաւելապէս սոցա նախաձեռնու-

թեամբ, որպէս գրի «սև ու սպիտակը» իմացող մարդկանց։ Եւ ահա ամեն օր, մանաւանդ գիւղական տոնանի օրերին, սրանք աչքի են ընկնում ամեն տեղ։ Ձեր առաջ կանգնած է խարդախ հայացքներով մի փափախաւոր, կռան տակն ունի մի հին, «ընջոտած դաւթար», ձեռքին ջարդած մի համրիչ, գոտիկից կախած է թանաքաման, գրչակոթն էլ խրած ունի «չուխի» մասրէքից մէկի մէջ և այդպէս՝ սրա ու նրա տանը մօտենալով՝ խորխտ ձայնով դուրս է կանչում տանտիրոջն այս ինչ ու այն ինչ խարջն ու գէթմիշը վճարելու։ Դրանք փողը ստանալուն պէս, գիւղացուն գոհացում տալու դիտաւորութեամբ՝ որպէս թէ ստացական են տալիս, սակայն Աստուած ստացական համարի՝ ոչ փողի քանակն է երևում, ոչ վճարողի ազգ ու անունը, ոչ ժամանակն ու թիւը և ոչ ստացողի ստորագրութիւնը։ Շատ անգամ ստացականի փոխարէն տալիս են բոլորովին մի այլ գրութիւն, ի հարկէ յետին մտքով։

Եազըչիի քաջ գործունէութիւնը թագ ու պսակ է կազմում գիւղի քեօխվա-քէդիսեղանների և թովչիքարների շրջանում, և այդ սևահոգի գրողը՝ իւրաքանչիւր մարդու վրայ թողնում է սև-գրողի տպաւորութիւն։

VI

Ձ Ի Ն Ո Վ Ն Ի Կ Ն Ե Ր

Իւղերի անմիջական կառավարիչ պաշտօնեաներից (գլաւին, սուդէա, սբօրչիկ, գրագիր...) յետոյ՝ ասպաթէզ են գալիս այսպէս ասած՝ «չինոֆիկ», կամ բարձր պաշտօնեաները այն է՝ պօլիցիականները։

Հարստահարւած գիրդացիութիւնը, հալալ աշխատանքի արդար մշակ գիւղացիութիւնը, թէ ինչ օր է

տեսնում այդ շրջանում՝ Աստուած ինքն ազատէ։ Տեղական ցեղերից «արնաքամ եղած» անմեղ յանցաւորը, քրտաւթոր աշխատանքից ուժասպառ եղած բանւոր մշակը, գիտակցութիւն քարոզող գաղափարական գործիչը, մի խօսքով բոլորը՝ ով ընկնում է յիշեալ մարդկանց ձեռքը՝ նոյն իսկ ամենահասարակ գործով, եթէ փրկանք չէ տալիս՝ ենթարկւում է ծեծի, տանջանքների, կապանքների մինչև իսկ բանտի։

Այդ մարդիք գիւղերն են մտնում ի պաշտօնէ քննելու և հսկելու տեղական պաշտօնեաների գործերը, լսելու ժողովրդի ձայնը, դժգոհների բողոքը, կարիք ունեցողների խնդիրը, սակայն «յօնքը շինելու տեղ աչքն են քօռացնում»—փոխանակ այդ ամենի, միանում են տեղական իշխանաւորների հետ և մատնացոյց արւած մարդուն «էն օրն» են ձգում, որ «բէհեաք» կանի նա ու էլ «մէյղան» չի դուրս գայ իր լաւ ու վատի մասին խօսելու և իր կարիքները պահանջելու։

Շատ հազիւ է պատահում, կամ աւելի ձիշտն աւած, երբէք չի պատահում մեր կողմերում, որ իսկական յանցանքագործը պատժւի և արդարն ազատւի։ «Նահախ» այդ դատապարտւածն՝ արդար մեղապարտը, երբ մանաւանդ նա չունեւոր և քեսաիր է, և չէ կարողանում «մեծաւորներից» պահանջւած կաշառքն ու փրկանքը տալ՝ ենթարկւում է պատժի և ընդհակառակը նա՝ ով նոյն իսկ մի քանի անգամ «բռնել» է և տեղացի մեծ ու փոքրի կողմից ճանաչւում է որպէս «դող, աւազակ, մարդասպան և հասարակութեան համար միանգամայն անպէտք և փաստակար անգամ», նա շնորհիւ «ինձ տուր, քեզ տամ»-ի շնորհիւ անյաղ և աչքածակ պալիցիականների ձեռնարկած միջոցներին, մնում է ազատ, կամ շատ-շատ ենթարկւում է աշկարա տուգանքի և անյայտ, կամ ծածկաբար տալիքի մի-

մասը՝ տալիս է յայտնապէս և ազատւում է մեղադրւած գործից։

Դժբախտութիւնը կայանում է մանաւանդ նրանում, որ Ղազարը շրջող այդ օրինակ բարձրաստիճան պաշտօնեաների մեծագոյն մասը լինում է օտարազգի։ Հարց ու պատասխանի ժամանակ՝ ոչ գիւղացին է կարողանում ազատ և ձիշտ բացատրել նրանց առաջ և ոչ նոյնիսկ նրանք կարողանում են դործի իսկական եղելութիւնն իմանալ։ Ամեն անգամ երկու կողմերի մտքերը միմիանց հաղորդելու համար՝ գործի մէջ է մտնում թարգմանն, որ տեղական լեզուով կոչւում է «դիլբանդ»։ Եւ նայած թէ այդ միջնորդն որի կողմն է թեքւած, կամ որի առաջարկութեամբ և ի՞նչ գործի պատճառով է ասպարէզ մտել «էն ու գորա» էլ նա իր թարգմանութիւնն է անում։ Այդպիսի դէպքերում թարգմանի դեր յաճախ կատարում են սեւակիյ պիսեբները, որոնց վարք ու բարքի և ցոյց տւած արարմունքների հետ մենք ծանօթացրիք ընթերցողին, այնպէս որ ինքնըստիներեան պարզ ու հասկանալի է, թէ այդ թարգման-պիսեբները ի՞նչ ուղղութիւն կտան իրանց ստանձնած գործերին։

Առաջներում՝ այդ բարձրաստիճան չինոյնիկներին մէջ՝ մարդկութիւն, խղճի ձայն, ազնւութեան նշոյլ և արդարադատութեան մի փոքրիկ նմուշ անգամ չէր երևում և ոչ մի քայլում։ Սանձարձակ պաշտօնը միացած մարդկային ազահութեան հետ՝ զազան էր դարձրել և՛ ուսին և՛ վրացուն, և՛ թուրքին, և՛ հային և հէնց բոլոր ազգութեան պատկանող այն անհատին, որը մտնում էր գաւառական ոստիկանական մի որևէ պաշտօնի մէջ։

Պոլիցիական պրիստաներն, իրանց օգնականներով և ստորադրեալներով, «եսասուլ»-ներով և «վաղնիկ»-

ներով տասնեակ և հարիւրեակ գիւղերին այն աստիճան ճնշումի և երկիւղի մէջ են պահել, այնչափ ժամանակ-անժամանակ դատի և քննութեան են կանչել, որ «տեղից վեր կացող» ամեն մի շինական, այլ ևս առանց քաշելու և բացարձակապէս ճշում ու աղաղակում է թէ դրանք բոլորը ոչ թէ գեղերի երդեալ օրինապահներն են ու կառավարիչներն, այլ երդեալ օտարները:

Ստորագրեալ եասաուներն ու վսաղնիկներն, երբ մտնում են մի դռնիցէ գիւղ՝ ոչ միայն նիւթականահագին փառանքի և ծախսերի տակ են ձգում բնակիչներին, այլ և շատ անգամ, բռնի ուժով, անվայելչութեան և հազար ու մի տեսակ տմարդի քայլեր են անում, որով արատաւորելով շինականի սուրբ օջախը՝ նրա անդամներին հոգեկան անկման են մօտեցնում և նրա առաքինութիւնը քայքայում:

Հարեցողութիւնը չինոֆիկներից շատերի Աստուածն է: Մանաւանդ ստորագրեալներից շատերը՝ օր ու գիշեր, գիւղից-գիւղ ընկած՝ ուտում, խմում, հարբում են և այդպիսով աւերում են մէկի և միւսի տունը և ապա կեղծ ու պատիր, սուտ ու սխալ կարգադրութիւններ ու որոշումներ, հրամաններ ու պարտականութիւններ անելով այսինչ մարդու, կամ գիւղի անունով, թողնում են ու հեռանում:

Չինոֆիկների շրջանում՝ մեծ դեր են խաղում նաև լէսնիչներն, օգնականներով ու օրէկիկներով, և ակցիզներն, որոնց գործունէութեան հետ մանրամասնաբար պէտք է ծանօթանալ գիւղերում:

Նւ գիւղն ու գիւղացին՝ սկզբից ի վեր, կեղեքւած է վերոյիշեալ բոլոր ցեղերի ձեռքին անաւրումիւնից...

Այժմ անցնենք գիւղական ցեղերի միւս՝ ոչ պաշտօնական դասակարգին:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0397720

ԻՄ ԱՇԽԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

1. «Մանկական Ալբոմ», փունջ տալին. 20 կ.
2. «Փահլեան աքաղաղը». 6 »
3. «Այծարած Ղաղօն». 6 »
4. «Զալօի էշը», (սակաւաթիւ). 3 »
5. «Գուլթանի մատաղը» 5 »
6. «Գիւղական ցեցեր», Ա. մաս. 10 »

ՊԱՏՐԱՍ ԵՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

Ա.

Բ.

Մ Ա Ն Ո Ւ Կ Ն Ե Ր Ի Ե Ի Չ Ա Փ Ա Հ Ա Ս Ն Ե Ր Ի
ՀԱՄԱՐ

1. Բրգոտը.	5. Գաղափարի հերոսը.
2. Հունձ ու փունջ.	6. Երեքը մի գրոշ, պիկ.
3. Պապիւս ձին.	2 գործ.
4. Ոտանաւորներ.	7. Բեմի քարոզիչը, (Թիֆլիսի հայ քահ. Կեանքից).
	8. Արցունքի աղբիւր. (ոտ.)

Դիմեն ի 10 կոպ.

Ծախում է Թիֆլիսի և գաւառների բոլոր յայտնի գրաւաճառների մօտ: